

Salidə ŞƏRİFOVA
filologiya elmləri doktoru,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının professoru,
Rusiya Təbiət Elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü

KLASSİK ŞƏRQ VƏ KLASSİK AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ TƏDQİQATÇISI: PƏNAH XƏLİLOV

Ədəbiyyatşünas, tənqidçi, tərcüməçi Pənah İmran oğlu Xəlilov 1 iyul 1925-ci il tarixində Borçalının Sadaxlı kəndində anadan olmuşdur. Filologiya elmləri doktoru (1969), professor (1971) Pənah Xəlilov ibtidai təhsilini dünyaya göz açdığı kəndində almışdır. 1934-cü il tarixində ailəsinin Gəncəyə köçmələrindən sonra, M.Ə.Sabir adına 5 saylı şəhər orta məktəbdə təhsilini davam etdirmişdir. Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) filologiya fakültəsini bitirmiş (1943-1948), həmin il təhsil aldığı universitetin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının aspiranturasında (1948-1951) təhsil alaraq, “Böyük Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycan şeiri” mövzusunda filologiya üzrə fəlsəfi doktoru dərəcəsi almaq üçün namizədlik dissertasiyasını yerinə yetirmiş və müdafiə etmişdir (1951-1969). Həmin kafedrada baş müəllim, dosent (1951-1969), SSRİ xalqları ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri (1969-1989) vəzifələrində çalışmışdır.

Professor Pənah Xəlilov işlədiyi universitetdə türk xalqları ədəbiyyatı kafedrasının təşkil edilməsinə nail olmuş, həmin kafedranın da müdiri vəzifəsində fəaliyyətini davam etdirmişdir. Təhsil sahəsində göstərdiyi xidmətlərə görə Təhsil Nazirliyinin “Azərbaycan Respublikasının qabaqcıl təhsil işçisi döş nişanı” ilə təltif edilib. 1963-cü ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Əməkdar müəllimi, “Azərbaycan Respublikasının qabaqcıl təhsil işçisi” Pənah Xəlilov 16 avqust 2019-cu ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı və keçmiş SSRİ xalqları ədəbiyyatı sahəsində ixtisaslaşmış Pənah Xəlilov “SSRİ xalqları ədəbiyyatı” (iki hissədə), Mir Cəlalla birlikdə qələmə aldığı “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, “Sovet ədəbiyyatı”, “Kitabi-Dədə Qorqud” İntibah abidəsi”, “Əhməd Yəsəvi”, “Nizami Gəncəvi və SSRİ xalqları ədəbiyyatı”, “Dostluğun gücü”, “Türk xalqlarının və Şərqi slavyanların ədəbiyyatı”, “Əli və Nino problemləri”, “Nəsrimizin üfüqləri”, və s. monoqrafiya, dərslik, məqalələr toplusu və s. elmi-nəzəri kitabların müəllifidir.

Elmi yaradıcılığı zəngin və hərtərəfli olan Pənah Xəlilov Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemlərini təqdim etməklə yanaşı dünya xalqlarının ədəbiyyatlarına da geniş yer ayırmışdır. Professor Pənah Xəlilov müəllifi olduğu iki hissədən ibarət olan “SSRİ xalqları ədəbiyyatı” kitabında Türk xalqları (özbək, türkmən, qazax, qırğız, tatar), fars dilləri qrupuna daxil olan xalqların (tacik), Slavyan xalqları (ukrayna, belorus), Qafqaz xalqları (gürcü, Dağıstan, hətta

erməni), Pribaltika xalqları ədəbiyyatı (latış, litva, eston) və s. xalqların ədəbiyyatlarının qədim dövrlərindən tutmuş Sovet dövrü ədəbiyyatı da daxil olmaqla tədqiq etmişdir. Ədibin bu ədəbiyyatların inkişafı haqqında, folklor, aşiq poeziyasının incəliklərinə vararaq tədqiq etməsi, yazılı ədəbiyyat nümunələrini dövrlərə bölərək təhlil obyektinə çevirməsi aktuallıq kəsb edir.

Bədii tərcümə ilə də məşğul olmuş Pənah Xəlilov ispan yazıçısı Migel de Servantesin dünya ədəbiyyatında ən populyar əsər olan və özündə cəngavər və kələkbazlıq romanlarının və “çərçivələnmiş” povest konstruksiyalarının janr xüsusiyyətlərini cəmləyən “Lamançlı Don Kixot” əsərini, “Tarixin atası” sayılan Herodotun 9 kitabdan ibarət “Tarix” kitabını, “Yarıqulağın nağılı” adlı türkmən xalq nağılını və s. əsərləri tərcümə edərək anadilli oxuculara çatdırmışdır.

Ədəbiyyatşünas, tənqidçi, tərcüməçi, filologiya elmləri doktoru, professor Pənah Xəlilov yaşayıb-yaratdığı Sovet hakimiyyəti illərində SSRİ xalqları arasında yaranmış əlaqələrə biganə qalmaması, həm də türkdilli xalqların ədəbiyyatına sevgi və ehtiramla yanaşması inkaredilməzdir. Pənah Xəlilov vahid sovet mədəniyyəti kontekstində Azərbaycan ədəbiyyatının özünəməxsusluğunu, keçdiyi inkişaf yolunu və ədəblərinin yaradıcılıqlarının incəliklərini açıqlamışdır. Ədəbi əlaqələr fonunda Azərbaycan ədəbiyyatının özünəməxsus keyfiyyətlərini açıqlayan müəllifin elmi yanaşmaları bu gün də əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Ədəbiyyat tarixi problemlərinin tədqiqi

Pənah Xəlilov Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının nəzəri problemlərinə “Nəsrimizin üfüqləri” adlı məqalələr toplusunda nəzər salması diqqətdən yayınmır. “Nəsrimizin üfüqləri” məqalələr toplusu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının aktual problemlərinin tədqiqinə həsr olunub. Məqalələr toplusunda əksini tapmış “Müsbət qəhrəmanlarımızın həyatı necə təsvir olunur”, “Nəsrimizin bir ili”, “Y.V.Çəmənzəminlinin obraz və proobrazları”, “Y.V.Çəmənzəminlinin hekayələri”, “Bədii nəsrə təfəssilatın əhəmiyyəti”, “S.Rəhimovun yaradıcılıq aləmi haqqında qeydlər”, “Şamo” romanında fərdiləşdirmə”, “Turachiya gedən yol” romanı”, “Nəsrimiz və müasir kəndimiz” adlı məqalələrin adları müəllifin tədqiqinin hansı yöndə olmasına diqqəti yönəldir.

Azərbaycan ədəbiyyatının incəliklərini açıqlayan Pənah Xəlilov “Müsbət qəhrəmanlarımızın həyatı necə təsvir olunur” adlı məqaləsində Cəfər Cabbarlının əsərlərinin qəhrəmanları, xüsusilə də Gülüş və Almaz obrazlarının təqdimi maraq doğurur. Pənah Xəlilov bu tip qadın qəhrəmanlarının bədii ədəbiyyatdakı funksiyasına toxunaraq qeyd edir ki, “saydığımız surətlər klassik ədəbiyyatımızın qadın qəhrəmanları ilə müqayisədə fəzada qanad açmağın ləzzətini görmüş körpə şahinlərdir”.

Pənah Xəlilov “Nəsrimizin bir ili” adlı məqaləsində 1963-cü ildə ictimaiyyətə təqdim edilmiş nəsr, xüsusilə də roman janrında qələmə alınmış əsərlər haqqında fikirlərini səsləndirir. Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus imzası olan İlyas Əfəndiyevin “Dağlar arxasında üç dost”, Əli Vəliyevin “Budağın xatirələri” və s. əsərlərin problematika və obraz baxımından təhlil edilərək təqdim edilməsi ədəbiyyatşünaslıq baxımından maraq doğurur.

Pənah Xəlilovun “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” kitabına yazdığı müqəddimədə də ədəbiyyatşünaslıq məsələlərinə aydınlıq gətirilməsi diqqətdən yayınmır. Pənah Xəlilov həmkarları kimi ədəbiyyatşünaslığın ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbiyyat tarixi və ədəbi tənqid kimi üç əsas şöbəsinin vəzifələrinə aydınlıq gətirir. Pənah Xəlilov ədəbiyyat tarixinin vəzifəsinə aydınlıq gətirərkən onun “ədəbiyyatın inkişaf tarixini öyrənmək, elmi ümumiləşdirmək, sistemləşdirmək” olmasını vurğulayır. Ədəbi tənqidi “müasir ədəbi prosesin yol yoldaşı” hesab edən Pənah Xəlilov, həm də ədəbi tənqidin müasir ədəbi inkişafa istiqamət verməsinə də toxunur. Ədəbiyyat tarixi və ədəbi tənqiddə ciddi bir ədəbiyyatşünaslıq şöbələri kimi baxan Pənah Xəlilov, onları “ədəbiyyat nəzəriyyəsinə möhtac” şöbə kimi təqdim edir. Ədib bu fikrini əsaslandırmağa da nail olur. Pənah Xəlilov konkret şəkildə məhz ədəbiyyat tarixi və ədəbi tənqidin tədqiq metodunun prinsiplərinin ədəbiyyatın qanunauyğunluğunu tədqiq edən ədəbiyyat nəzəriyyəsi tərəfindən hazırlanması ilə əsaslandırır və qeyd edir ki, ədəbiyyat tarixi və ədəbi tənqidin “əsaslandığı müddəaların ədəbiyyat nəzəriyyəsində qəbul olunmuş müddəalardır”.

Pənah Xəlilov ədəbiyyatşünaslığın ədəbi tarix, ədəbi tənqid, ən əsası isə ədəbiyyat nəzəriyyəsi kimi şöbələrinə münasibət bildirərkən, həmkarlarının, bir çox tədqiqatçıların

tədqiqatlarına əsaslanır. Onun Aristotelin, Bualonun, ədəbiyyat nəzəriyyəsinin inkişafında rol oynamış XVIII əsr marifçilərinin, Rudiya ədəbi-nəzəri fikrinin tərəqqisində xidmətləri olan ədiblərin (Lomonosov, Radışev və s.), alman filosofu Hegelin təlimi və digərlərinin əsərlərinə, elmi nailiyyətlərinə əsaslanma bilməsi bu sahəni dərinlən bilməsini əks etdirir.

Pənah Xəlilov klassik nəzəriyyəçi alimlərin fikirlərinə tənqidi yanaşması, irad bildirməkdən çəkinməməsi ilə də diqqəti cəlb edir. Məsələn, dünya ədəbiyyatşünaslığında qəbul edilmiş ədəbiyyat haqqında nəzəri sistem yaratmış Aristotelin “Poetika” kitabına münasibət bildirən Pənah Xəlilov qeyd edir ki, “Aristotel də bəzən idealizmə qapılmış və bəzi nəzəri məsələləri bu cəbhədən həll etmişdir”. Pənah Xəlilov Bualonun “Şeir sənəti” kitabına da biganə qalmamış, klassisizmin qanunlarını ümümləşdirməsinə cəhd etmiş Bualonun bu əsərində olan çatışmamazlığa diqqəti yönəldir: “...o, (Bualo-S.Ş.) İntibah dövrü ədəbiyyatının zəngin təcrübəsinə biganə qalmış, antik şeiri isə dəyişməz ədəbi nümunə kimi götürüb, Aristotelin məlum müddəalarını müəyyən dərəcədə təkrar etməklə kifayətlənmişdir”. Pənah Xəlilov Bualonun bu əsərini özünəməxsus şəkildə dəyərləndirir: ““Şeir sənəti” nəzəriyyə sahəsində yeni bir mərhələ açma bilməmişdir”.

Azərbaycan ədəbiyyatı və keçmiş SSRİ xalqları ədəbiyyatı sahəsində ixtisaslaşmış Pənah Xəlilovun Xətib Təbrizi, Mirzə Fətəli Axundzadə və digər Azərbaycan mütəfəkkirlərinin ədəbiyyat problemləri, xüsusilə ədəbiyyat nəzəriyyəsi problemləri ilə əlaqəli fikirlərinə əsaslanaraq ədəbiyyat nəzəriyyəsinin aktual, qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirir.

Pənah Xəlilovun ədəbi əsərlərin məzmun və forma vəhdətinə aydınlıq gətirməsi diqqəti cəlb edir. Ədib “real varlığı əks etdirən bədii əsər müəyyən məzmunla formanın vəhdəti şəklində mövcud olmalıdır” fikrini səsləndirməklə bədii əsəri obrazlı təfəkkürün məhsulu kimi qəbul edir. Müəllifin əsərin məzmunu haqqında gəlmiş nəticə elmi dəyər kəsb edir: “bədii əsərin məzmunu dərk edilmiş, şəxsiyyətin xəyal süzgəcindən keçirilmiş, müəyyən fikri nailiyyət cəbhəsindən qiymətləndirilmiş idealdan ibarətdir”. Pənah Xəlilov əsərin ideyası və ya yazıçı qayəsinə də aydınlıq gətirir. Ədib bədii əsərin məzmununun “mürəkkəb və sintetik təcəssümü sayəsində müəyyən və konkret bir fikir hasil” olunmasını məhz ədəbin ideyası və ya yazıçının qayəsi kimi dəyərləndirir. Bədii forma dedikdə isə, Pənah Xəlilov lakonik şəkildə fikrini izah edərək qeyd edir ki, “bədii əsərin dili, kompozisiyası, süjeti və s. bədii formadır”.

Pənah Xəlilovun Mir Cəlalla birlikdə ali məktəblər üçün qələmə aldıkları “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” dərslində ədəbi cərəyanların təqdimi, əruz vəzninin geniş şəkildə işlənməsi, ədib tərəfində isə forma və məzmun anlayışlarını, bədii üslub, metod və cərəyanların araşdırılması maraq kəsb edir. Pənah Xəlilov bədii əsərin məzmun və forma vəhdətinə aydınlıq gətirir. Romantik və realist kimi ədəbi metodları araşdırması, klassisizm, sentimentalizm, romantizm, tənqidi və sosialist realizmlər kimi ədəbi cərəyanların incəliyinə varma bilməsi, onlara məxsus xüsusiyyətlərə kamil ədəbiyyatşünas alim kimi münasibət bildirir.

Folklorşünaslıq problemlərinin tədqiqi

Pənah Xəlilov Azərbaycan xalqının folklor ənənəsinə biganə qalmadığını elmi yaradıcılığının tədqiqat obyektinə çevirmiş olduğunu əsərlərində göstərir. Ədibin “Elin əziz günləri” adlı məqaləsində xalqımızın milli bayramı hesab edilən “Novruz bayramı”na münasibəti maraq doğurur. Novruz bayramı haqqında başqa xalqların ədəbiyyatında, qədim abidələrdə yer almasını tədqiq edən Pənah Xəlilov vurğulayır ki, “Novruz bayramı haqqında Əbüreyhan Birünün “Seçilmiş əsərləri”nin birinci cildində (Daşkənd, 1957) zəngin material vardır. Bu böyük alim hər şeydən əvvəl “Avesta” mətnində geniş əsatir sisteminə əsaslanıb bahar bayramını təbiətin dirilməsi haqqında qədim təsəvvürlərlə izah edir”. Professor Pənah Xəlilov Novruz bayramı haqqında əsatir və əfsanələrin yer almasını, xüsusilə də, Ə.Birünün Novruz haqqında fikir və düşüncələrini məqalədə geniş şəkildə təqdim edir.

Pənah Xəlilov xalqımızın yaddaşına həkk olunmuş mövsüm nəğmələrini, xüsusən, əkinçilik nəğmələrinin Novruz bayramı ilə əlaqəsinə də toxunur. Pənah Xəlilov “azərbaycanlıların, Orta Asiya və Qazaxıstan xalqlarının” əkin mərasimi zamanı “müqəddəs qüvvələri, qoşqu heyvanlarını köməyə” çağırmaqlarını vurğulayır. Ədib “qoşqu heyvanı ilə boyunduruq yoldaşlığı

motivi Orta Asiya əkinçilərinə məxsus nəğmələrdə öz əksini” tapmasına toxunaraq, “Holavar” mahnılarının mahiyyətini açıqlayır. “Holavar”ın konkret olaraq, “əkinçilik mərasimləri səxavətli təbiəti bütün xeyirxah qüvvələrlə əlbirlik şəraitində vəsf” etməsinə də aydınlıq gətirir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” İntibah abidəsi” adlı monoqrafik tədqiqatda müəllifin qədim Türk bədii təfəkkürünün incilərindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu haqqında geniş elmi yanaşması yer alır. Filologiya elmləri doktoru, əməkdar elm xadimi Samət Əlizadənin Pənah Xəlilovun “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu ilə bağlı apardığı araşdırmanı yüksək dəyərləndirmişdir: “...filologiya elmləri doktoru professor P.Xəlilovun “Kitabi-Dədə Qorqud” – İntibah abidəsi” əsəri dədəqorqudşünaslığı zənginləşdirən, Azərbaycan tarixi filologiyasının müxtəlif məsələlərinə aydınlıq gətirən araşdırmalar sırasına daxildir”.

Pənah Xəlilov tədqiqatda “dədələrimizdən qalan ərməğandı – yer üzündə təkəm-seyrək tapılan dastanlardan biridi” kimi qəbul etdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunu ayrıca tədqiqat obyektinə çevirmir, müqayisəli şəkildə “Avesta”, “Bilqamış”, “Mahabharata”, “Manas” kimi epos və dastanlarla müqayisəli şəkildə təhlil obyektinə çevirir. Müəllif Herodot, Firdovsi, Nizami Gəncəvi və digər klassiklərin qələmlərinə məxsus əsərlərlə də “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu arasında müqayisələr aparması da təqdirəlayiq, müəllifin ədəbiyyata, tarixə dərinlən bələdliyini əks etdirməsi qürurvericidir.

Pənah Xəlilovun dastanın adı və Dədə Qorqudun şəxsiyyəti haqqında fikirləri, “Qorqud dədələr nəslini təmsil edir” qənaətini səsləndirməsi, Oğuz ellərinin təqdimi, xüsusilə də Oğuz sözünün etimologiyasına aydınlıq gətirilməsi və s. yer alır.

Pənah Xəlilov Dədə Qorqudun obrazını və missiyasını bir cümlə ilə izah etməyə nail olur: “Dastanımızın bu müdrik adamı insanları pisləklərdən uzaqlaşdırmaq üçün onları insafa, ədaləti qorumağa çağırır”.

“İntibah dövrü abidəsi” adlandırdığı “Kitabi Dədə Qorqud” eposunu hind əfsanələri ilə müqayisəli şəkildə tədqiq edən Pənah Xəlilovun yanaşma üsulu maraqlıdır. Müəllif “Kitabi Dədə Qorqud” eposundakı “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul” boyu ilə “Mahabharata” dastanı, “Dirse xan oğlu Buğac” boyu ilə yeni eradan əvvəl II əsr hind hökmdarı Aşoka və onun oğlu haqqında əfsanə ilə müqayisəli şəkildə tədqiq və təhlil edilməsi tarixi abidələr arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərin olmasına diqqəti yönəldir. Müəllifin özü bu müqayisəli araşdırmanın ədəbiyyatşünaslığımızda bir ilk olmasını da vurğulayır: “Ədəbiyyatşünaslığımızda ilk dəfə üzə çıxartdığımız bu əlaqələrin qarşılıqlı köklərini bir məqalədə işıqlandırılmaq üçün əvvəlcə yalnız insan və ölüm motivi üzərində dayanırıq”.

Pənah Xəlilov “Mahabharata”nın “Sevən və sədaqətli arvad olan Savitri haqqında dastan” fəslindəki Satyavan (ər) və Savitri (arvad) ilə “Kitabi Dədə Qorqud” eposundakı “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul” boyundakı Dəli Domrul və onun xanımı arasındakı oxşar və fərqli məqamlara nəzər salır. Tədqiqatda diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də Bamsı Beyrək boyunun həm ilk aşiqanə dastanımız, həm də ilk dramatik-psixoloji poemamız kimi təqdim edilməsidir. Pənah Xəlilov Bamsı Beyrək boyunun poema hesab edilməsini qərribə sayılmasını vurğulamaqla eposun “bütövlükdə nəslə şəirin qovuşduğundan” ibarət olmasını qeyd edir. Müəllif onu da vurğulayır ki, “Kitabi Dədə Qorqud”da “Baybura oğlu Bamsı Beyrək” boyundakı rastlaşılan dramatism, psixoloji dərinlik “Qazan xan oğlu Uruzun dustaqlığı”, “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı” boyularında da özünü göstərir.

Pənah Xəlilov ədəbiyyatşünaslıqda bəzi qədim abidələrin müxtəlif xalqlar tərəfindən özünükləşdirilməsi, yəni bir neçə xalqın ədəbi yadigarı kimi tanınması probleminə aydınlıq gətirməsi, türkdilli xalqların ədəbiyyatının xüsusi öyrənilməsinin əsas səbəbi kimi göstərməsində haqlıdır. Pənah Xəlilov bu ədəbi yadigarları ilk növbədə, həmin xalqların həyatındakı birlik və müştərəkliyin nəticəsi kimi təqdim edir və vurğulayır ki, “Azərbaycan ədəbiyyatşünasları “Avesta”nı, Herodotun yazıya köçürdüyü “Tomiris” əfsanəsini Azərbaycanın qədim tarixi və

etiqađı ilə bağlayırlar. Tacik ədəbiyyatşünasları isə “Avesta”nı fars-tacik ədəbiyyatının ən qədim nümunəsi kimi şərh edirlər. Özbək ədəbiyyatşünaslarının fikrincə, “Toma ris” (“Tomris”) əfsanəsi qədim özbəklərdən bəhs edir”.

Dünya ədəbiyyatşünaslığında olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da qırğız xalqının tarixi keçmişini, adət-ənənələrini əks etdirən “Manas” eposu diqqəti mərkəzində olmuşdur. Professor Pənah Xəlilov həmkarları Çokan Vəlixanov, Vasili Radlov və digər tədqiqatçılar kimi müxtəlif versiyaları bəlli olan “Manas” eposu haqqında tədqiqatlar aparmışdır. P.Xəlilov “Manas” haqqında düşüncələrində onun keçdiyi inkişaf yolu göz önündə canlandırır: “Qırğız dastanı “Manas”ın formalaşması uzun sürmüşdür. Onun tarixi fonu Orxon-Yenisey abidələrində həkk olunmuş hadisələrdən başlayıb XV-XVI əsrlərə gəlib çatır. Dastanda xatırlanan Ozübek (özbək) qazax qəbilələri yalnız XV-XVI əsrlərdə bu adla tanınmışlar”.

Şərq klassik ədəbiyyatının tədqiqi

Pənah Xəlilovun yaradıcılığında Türk dünyasının klassikləri haqqında tədqiqatları və araşdırmaları maraq doğurur. Onun Əhməd Yəsəvi, Yunus Əmrə, Qazi Bürhanəddin, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar və digər söz xiridarlarına elmi yanaşması bu gün də aktuallığını qorumaqdadır.

Müasir dövrdə Əhməd Yəsəvi Orta Asiya xalqlarının mədəniyyətini birləşdirən mühüm bir amilə çevrilmiş, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilmiş, öz görüşlərinin təbliğində isə əsasən milli dilə üstünlük verməsi ilə diqqəti cəlb edən Əhməd Yəsəvinin Pənah Xəlilov tərəfindən “əfsanələşdirilib müqəddəsləşdirilən sufi şairdir -türklərin ilk sufisidir” kimi təqdimi ədibə verilən dəyərdir. Həqiqətən də, Əhməd Yəsəvi Orta Asiya xalqlarının ədəbiyyat və dillərinin inkişafına təsir göstərmiş yazar və dilçi, dərin biliklərə malik filosof və dini xadim kimi tanınmaqdadır. Əhməd Yəsəvinin bədii yaradıcılığı janr və bədii üslub axtarışları ilə səciyyələnir. Əhməd Yəsəvi Orta əsr klassik janrların elementlərinin folklorə xas janrların elementləri ilə birləşmə istifadə etməsinə üstünlük verir. Bununla da, Əhməd Yəsəvi Orta Asiya xalqlarının ədəbiyyatlarında özəl janr sistemlərinin formalaşmasına təkan verir. Əhməd Yəsəvi özü qələmə aldığı mənzumələri, şeirləri hikmət adlandırmışdır. Qeyd etmək olar ki, hikmət Əhməd Yəsəvi yaradıcılığında metajanr kimi çıxış edir. Pənah Xəlilov Əhməd Yəsəvinin yaradıcılığında əsas janrların hansı olmasına da aydınlıq gətirərək qeyd edir ki, “Ə.Yəsəvi irsi münacat, qəzəl və dördlülklər toplusudur. Münacat və qəzəllər ərəz vəznində, dördlülklər heca vəznindədir”.

Əhməd Yəsəvinin fəaliyyəti Yəsəvilik təriqətini formalaşdırmasına gətirib çıxartmışdır. İslamın təbliğində Əhməd Yəsəvinin təsəvvüf poeziyası önəmli rol oynamışdır. Təsəvvüf poeziyası ilə islamı xalqa yaxınlaşdırma bilmiş Əhməd Yəsəvi yaradıcılığı çoxşaxəliyi ilə diqqəti cəlb edir. Təsəvvüf ədəbiyyatının könül azadlığı, könül sındırılmasının günah olması, insan könlünə dəyər verilməsi, insana bel bağlanması, din sərbəstliyi, nəfs və ondan doğan tamah, qürur, xəbislik, acgözlük, paxıllıq kimi mövzular Əhməd Yəsəvi yaradıcılığında yer tutmuşdur. Əhməd Yəsəvinin insan könlünü müqəddəs Kəbə ilə müqayisə etməsi, hətta üstünlüyü insan könlünə verməsi onun təsəvvüf görüşlərindən irəli gəlir. Pənah Xəlilov Əhməd Yəsəvi yaradıcılığında əksini tapmış motivləri açıqlayaraq yazır: “Ə.Yəsəvi şeirində pərişanlıq, narazılıq, şikayət motivləri güclüdür. Bu motivlər onun zahidliyindən, bəşəri-dünyəvi işlərə biganəliyindən irəli gəlməmişdir. Dünyada ədalət və haqq axtaran, insandan alicənablıq, varlıdan səxavət, şahdan ədalət və insaf gözləyən şair əks şeylər görəndə “dünya mənimdir” deyən hökmdarları, acgöz adamları, saxtakar ruhaniləri çəkinmədən pisləyirdi”.

Yaradıcılığı ümumtürk ədəbiyyatının vacib bir hissəsi olan Yunus Əmrə haqqında professor Pənah Xəlilovun araşdırmaları diqqətdən yayınmır. Yeddi əsrdən artıq bir dövr keçməsinə baxmayaraq, müasir dövrümüzdə qələmə almış olduğu bədii əsərlərinin dili azərbaycanlı oxucusu üçün tam anlaşılan Yunus Əmrə ətrafında elmi mübahisələrə hələ son qoyulmamışdır. Ədibin yaradıcılığına yüksək dəyər verilməsi, bizə gəlib çatmış əsərlərinin dilinin anlaşılıqlı olması Türk dünyasının diqqətini cəlb etmiş və etməkdədir. Ədibin yaradıcılığını tədqiq edən müxtəlif ölkələrin tədqiqatçılarının Yunus Əmrəni öz milli ədəbiyyatlarına aid etmələrinə

cəhdləri başa düşüləndir. Bu Yunus Əmrənin qələmə aldığı əsərlərinin dilinin müasir dövrümüzdə bütün türk dilli xalqlar tərəfindən anlaşılmasından irəli gələn amildir. Söz sənətində bədii kamillik baxımından bədii düşüncə, bədii hiss və s. kimi fəziləti özündə birləşdirmiş Yunus Əmrənin Azərbaycan, türk, tatar və digər millətlərə aid tədqiqatçıların öz milli ədəbiyyatlarına aid etmələri özünü göstərməkdədir. Pənah Xəlilov Yunus Əmrənin Əhməd Yasəvinin xələfi kimi təqdim edir. Ədib Türk dünyasının söz xiridarlarının, yəni Əhməd Yasəvi və Yunus Əmrə yaradıcılıqları arasındakı oxşarlığa və onu əmələ gətirən səbəblərə toxunur. İlk növbədə, “hər iki sufi şairinin əsərlərində sufi ədəbiyyatı terminləri və onların eyniliyi”nin olmasını vurğulayır. Həmçinin “Ə.Yəsəvi üslubu ilə Y.İmrə üslubu da yaxındır” deyərək hər iki klassikin üslub yaxınlığı olması amilini də qabardır.

Anadilli ədəbiyyatımızın tədqiq edilməsi aktualıq kəsb etməklə yanaşı, ana dilində qələmə alınmış və bizə gəlib çatmış əsərlərin janrları, epik şeir yaradıcılığının forma və məzmun xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi ədəbiyyatşünaslığın maraq və diqqətində olan problemlərdən biridir. Qazi Bühranəddinin ana dilində qələmə almış olduğu və dövrümüzdə gəlib çatan ilk anadilli “Divan”ı da belə əsərlərdən biridir. Prof. Pənah Xəlilov da Qazi Bühranəddin yaradıcılığına toxunaraq, sufiyanə şeirlər qələmə almasını vurğulamışdır. Pənah Xəlilov “qılınc-qələm yiyəsi kimi daha çox dünyəvi eşqin zövq-səfasını çəkmiş və bunu tərənnüm etmişdir” deyərək ədibin yaradıcılığının əsas problematikasına da aydınlıq gətirir.

Qazi Bühranəddinin Şərqi Anadolu ərazisində yaşayıb və fəaliyyət göstərməsi, bu ərazidə gedən mədəni-ədəbi proseslərin yaradıcılığında müəyyən izlər buraxması, Şərqi Anadolu ərazisində Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına təsiri və mühitdə sufizmi təbliğ etməsi şairin yaradıcılığına diqqət yönəldir. Qazi Bühranəddinin anadilli ədəbiyyatda divan janrına yeniliklər, xüsusilə də divan ədəbiyyatına yeni bir janrı, türk şeirini - tuyuğu gətirməsi ədəbiyyatşünaslıq baxımından əhəmiyyət kəsb etməkdədir ki, bu da Pənah Xəlilovu ədəbin yaradıcılığına biganə qalmamasına səbəb olur. Qazi Bühranəddin yaradıcılığında bir sıra poetik fiqur və növlərdən, təşbeh, mübaliğə və istiarələrin obrazlılıq yaratdığı məcazlar sistemindən, bədii ifadə vasitələrindən, ritm yaradan vasitə kimi alliterasiya (touzi) və bədii təkrirdən, bədii sualın növlərindən, bədii təzaddan istifadə edilməsinə aydınlıq gətirmiş Pənah Xəlilov bunu şairin qələmə aldığı tuyuq və qəzəlinə əsaslanaraq izah edir: “Q.Bühranəddin başqa bir qəzəlinə payızı fani dünyada insanların da yarpaqtökməsi kimi kədərli təsvir edir.

Yazın əgər hər ağac bir nigar mənşər idi,
Xəzanda hər biri bir aşiqin müsəvvəridir”.

Professor Pənah Xəlilov Məhəmmədəhüseyn Şəhriyar yaradıcılığına bir ziyalı kimi biganə qala bilməzdi. Bunu qələmə aldığı “Heydər babaya salam” kitabına yazdığı “Sözün qıyası” adlı ön sözdə əks etdirir. Ədib şairin yaradıcılığını Məhəmməd Füzuli, Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılıqları ilə müqayisəli şəkildə təhlil obyektinə çevirir. Pənah Xəlilov şairin “Heydərbabaya salam” poemasını Azərbaycan ədəbiyyatının şah əsərlərindən olmasına toxunaraq, poemanın məziyyətlərinə də aydınlıq gətirir: “... “Heydərbabaya salam” poeması bədii dil gözəlliyinə, xalq həyat və məişətinin dərinə dərk olunmuş inikasına görə əvəzsizdir”. Pənah Xəlilov Şəhriyarın məcazi mənada qəzəl ustası Xacə Hafiz Şirazinin onu “qəzəl Şəhriyarı” adlandırmasını vurğuladığı fikri səsləndirməklə, şairin yaradıcılığının genişliyini göstərir.

Azərbaycan klassik (Orta əsrlər) ədəbiyyatının tədqiqi

Pənah Xəlilov elmi yaradıcılığında Azərbaycan klassiklərinə xüsusi yer ayırması diqqətdən yayınmır. Onun Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Mirzə Ələkbər Sabir və digər ədiblər haqqında araşdırmaları maraq doğurur.

Professor Pənah Xəlilov Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına toxunarkən, onun yalnız qələmə aldığı əsərlərin mahiyyətinə toxunmur, həm də şairin ədəbiyyat haqqında fikirlərinə əsaslanaraq, ədəbiyyat nəzəriyyəsinə xas olan məqamlara aydınlıq gətirir: “Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində də bir sıra ədəbi-nəzəri fikrə rast gəlirik.... Nizamiyə görə, şeir meyxanalarda əyləncə vasitəsi deyildir, o, “könlü meyvəsidir” – yəni mənəvi nemətdir...

Nizami şeiri nəsrə nisbətən çətin sənət kimi qiymətləndirmiş” deyərək dəyərləndirir.

İmadəddin Nəsimi (1369-1417) yaradıcılığı və şəxsiyyəti Azərbaycan elmi və sosial-siyasi dairələrin daimi marağındadır. Nəsiminin dövrün elmi-fəlsəfi düşüncəsinin aydın ifadəçisinə çevrilmiş müstəsna əhəmiyyətli ədəbi poetik irsinin və həyatının tədqiq edilməsi Salman Mümtazın “Seyid İmadəddin Nəsimi”, Mirzağa Quluzadənin “Böyük ideallar şairi Nəsimi”, Həmid Araslının “İmaməddin Nəsimi: həyat və yaradıcılığı”, Bəkir Nəbiyevin “Nəsimi kəlamının işığında”, Qəzənfər Paşayevin “Nəsimi haqqında araşdırmalar”, Cahangir Qəhrəmanovun “Nəsimi divanının leksikası” kimi digər müəlliflərin kitab və tədqiqatlarında özünü göstərmişdir. Pənah Xəlilov da bir ziyalı kimi Nəsimi yaradıcılığına biganə qala bilmir. İmadəddin Nəsimi yaradıcılığına toxunan Pənah Xəlilov “İ.Nəsiminin hürufilik şeiri öz kökü və məgzi etibarı ilə təriqət ədəbiyyatının ən parlaq səhifələridir. Burada da sufi əxlaqı və baxışları vardır” fikri ilə ədibin yaradıcılığını və bir tarixi şəxsiyyət kimi rolunu açıqlamağa nail olur. İmadəddin Nəsiminin bir klassik kimi dini və milli görüşlərinin önəmli olması Pənah Xəlilov tərəfindən vurğulanır: “İ.Nəsimi hürufiçiliyi ilkin türk sufi ədəbiyyatının banisi Ə.Yasəvi yanında bu əzəməti ilə yüksəkdə dayanır. Nəsimi hürufiçiliyi Azərbaycan ədəbiyyatında fəlsəfi fikrin yeni çalarlı mərhələsidir”.

Pənah Xəlilov İmadəddin Nəsiminin “Azərbaycan ədəbi dilinin imkanlarını son dərəcə genişləndirən” mütəfəkkir ədib kimi milli və bəşəri idealları təbliğ etməsini vurğulayaraq, “Şərq ədəbiyyatına, bütün türkdilli ədəbiyyata dərin təsir” göstərməsini qeyd edir. Pənah Xəlilovun İmadəddin Nəsimi haqqında fikirləri ədibin yalnız Azərbaycan ədəbiyyatına deyil, türkdilli ədəbiyyatlara olan təsirini də qabardır.

Məhəmməd Füzulinin şəxsi keyfiyyətlərini vurğulayan Pənah Xəlilov qeyd edir ki, “M.Füzuli də kamil sufilər kimi arif olub təklik-vahidlik eşqinə çatmaq ümidilə qəlbi təskin etməyi bir dərs (səbaq) sayır”.

Pənah Xəlilov özünün “Füzuli irsinə sevgi - vəfa” adlı məqaləsində Ayaz Vəfalının tədqiqatı fonunda Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığını geniş təhlil obyektinə çevirir. Professor Pənah Xəlilov Məhəmməd Füzulinin ana dilimizin tərəqqisində göstərdiyi təsiri işıqlandıraraq qeyd edir ki, “M.Füzuli ədəbi dilimizin əsaslarını qoyub onun real təsvir, romantik inikas, psixoloji dərinlik, fəlsəfi idark-təfəkkür qanadlarını qartal qanadına çevirdi”.

Pənah Xəlilov Azərbaycan klassiki Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığına biganə qalmamış, yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir. Pənah Xəlilov XX əsrin əvvəllərindəki ədəbiyyatımızda formalaşmağa başlamış M.Ə.Sabir yaradıcılığını bir sözlə - günəş kimi parlaması ilə izah edir: “M.Ə.Sabir XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasında sönməz bir günəş kimi parlamış, cəhalət, zülm və istibdad dünyasında ildırım kimi çaxmışdır. Sabir öz nəcib arzuları və böyük əməllərində doğma xalqının qəlbində vüqar, yenilməzlik, hünər və mərdlik timsalı kimi daim yaşayır”.

Professor Pənah Xəlilovun Azərbaycan ədəbiyyatının müasir dövrünün klassiklərinin yaradıcılıqları haqqında fikirlər söyləməsi Azərbaycan ədəbiyyatının gözəl bilicisi olmasının təsdiqidir. Pənah Xəlilov Yusif Vəzir Cəmənzəminli haqqında olan fikirləri ilə ədibin yaradıcılığına dərindən bələd olmasını əks etdirir. Maraqlı məqam isə professor Pənah Xəlilovun Y.V.Cəmənzəminliyə aid edilən, və müəllifliyi hələ də mübahisə obyektinə olan “Əli və Nino” əsəri və onun müəllifliyinə olan münasibətini əks etdirməsidir. İlk növbədə, qeyd etməliyik ki, XX əsr Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatına məxsus olan “Əli və Nino” romanı ətrafında mübahisələrin yaranması əsərə diqqəti yönəldir. Əsər Rusiya inqilabını əks etdirməklə yanaşı, Demokratik Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasını, Qızıl Ordunun Bakıya qarşı apardığı irtica siyasətini əks etdirən dövrləri əhatə edir. Əsərdəki hadisələrin xronotopu zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, əsərdə hadisələrin daha çox Bakıda cərəyan etməsinə və təsvir edilməsi ilə yanaşı, hadisələr məkan baxımından geniş ərazilərdə (Azərbaycanın səfali Gəncəsi, Qarabağı, qonşu dövlətlər olan Gürcüstan, Dağıstan, İran) cərəyan edilərək təsvir edilir.

1937-ci ildə Qurban Səid imzası ilə ilk dəfə E.P.Tal Verlaq tərəfindən Vyanada alman dilində çap olunmuş “Əli və Nino” romanının müəllifinin kimliyi barədə mübahisələr böyük rezonansa səbəb olmuşdur. Almaniya, ABŞ, Avstriya, Fransa, İngiltərə, İraq, İtaliya, Türkiyə və s. ölkələrdə Qurban Səid imzası ilə çap olunmuş romanın Qurban Səid yaxud da bəzən isə

Məhəmməd Əsəd imzası ilə fəaliyyət göstərmiş Leo Nessimbauma, həmçinin Azərbaycanın kamil roman ustası Yisif Vəzir Çəmənzmənliliyə aid olması ətrafında davam edən mübahisələr böyük polemikaya səbəb olmasına rəğmən, hələ də tam həllini tapmamışdır. İndiyədək dünyanın 33 dilinə tərcümə edilmiş “Əli və Nino”-nın ilk nəşrində müəllif Qurban Səid göstərilmişdir ki, rəsmi sənədlərə əsasən, Qurban Səid avstriyalı baronessa Elfrida fon Ehrenfelsin təxəllüsüdür. Bu səbəbdən də, əsərin Elfrida fon Ehrenfelsə aid edilməsi faktları ilə də rastlaşmaq mümkündür. Amerikalı şərqşünas Tom Rayz isə romanın Azərbaycandan olan yəhudi mənşəli yazıçı Lev Nissembauma aid olmasını iddia etmişdir. “Əli və Nino” əsərini tədqiq edən Nuridə Atəşi Lev Nissembaumun müsəlman kimi doğulduğunu, əsl adının Məhəmməd Əsəd bəy olduğunu iddia edərək, əsəri bu imzaya aid etmişdir. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin qəbul etdiyi qərara əsasən əsərin müəllifi Y.V.Çəmənzmənlidir. Pənah Xəlilov da “Əli və Nino” əsəri ətrafında gedən mübahisəli məsələlərə “Əli və Nino” problemi” adlı əsərində aydınlıq gətirməsi, əsərin “...müəllifliyi problemində tam aydınlıq yaranması üçün gərəkli, etibarlı sənədlərə ehtiyac” olmasını vurğulaması elmi baxımdan maraq doğurur. Pənah Xəlilov “ədibin heç bir sənədində bu romana işarə yoxdur” qənaətini irəli sürsə də, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin qəbul etdiyi qərara əsasən əsərin müəllifinin Y.V.Çəmənzmənlili olmasını qəbul edir: “Romanın müəllifinə gələndə bundan əvvəlki məqalələrimdə Yusif Vəzir Çəmənzmənlili haqqında irəli sürdüyüm faktların üstündə dayandığım üçün özümü haqlı sayıram”.

Türk xalqları ədəbiyyatının tədqiqi

Uzun müddət Bakı Dövlət Universitetində Türk xalqları ədəbiyyatı kafedrasının müdiri işləmiş professor Pənah Xəlilov həm elmi yaradıcılığı, həm də pedaqoji fəaliyyəti zamanı Türk xalqlarının ədəbiyyatının tədqiqi, tərcüməsi, nəşri ilə məşğul olması və geniş təbliğ etməsi tədqiqatçılar tərəfindən də vurğulanır. Ağahüseyn Şükürov “Azərbaycan-Qazax ədəbi əlaqələrinin ümumtürk konteksti” adlı məqaləsində elmin, təhsilin inkiafında böyük rolu olan Pənah Xəlilovun Türk xalqları ədəbiyyatını tədqiq etməsinə toxunaraq qeyd edir ki, “...Azərbaycanın Orta Asiya türk xalqları, o cümlədən qazax xalqı ilə ədəbi əlaqələrinin ilk araşdırıcılarından biri Pənah Xəlilov olmuşdur. O, Azərbaycan Dövlət Universitetində XX əsrin 60-70-ci illərində “SSRİ xalqları ədəbiyyatı” fənnini tədris edərkən, bu fənnə dair dərslik hazırlamış, bu dərslikdə qazax, tacik, qırğız, türkmən, tatar ədəbiyyatları da yer almışdı”.

Professor Pənah Xəlilov türkmən, qazax, özbək və s. türkdilli xalqların ədəbiyyatını, onun nümayəndələrinin yaradıcılıqlarını, folklor nümunələrini və s. geniş araşdırma obyektinə çevirir. Pənah Xəlilov “Türk xalqlarının və Şərqi slavyanların ədəbiyyatı” adlı dərs vəsaitində türkdilli xalqların ədəbiyyatını geniş şəkildə tədqiq edir. Türkmən ədəbiyyatının klassikləri Məhəmməd Fəraqinin (1724-1807), Seyidnəzər Seydinin (1775- 1836), Qurbanurdu Zəlilinin (1797-1852), Xoca Seyrinin, XIX əsr türkmən poeziyasında satirik şeirin əsasını qoyan Məmmədveli Kəminənin (1770-1840), Molla Nəpəsin (1810-1862), qazax ədəbiyyatında özünəməxsus yaradıcılıq yolu keçmiş Bukar jırau Kalmakan oğlu (1693-1787), Dövlət Babatay oğlu (1802-1871), Məhəmməd Ötümis oğlu (1804-1846), Çokan Vəlixanov (1838-1865), İbray Altınşarın (1841-1889), Abay Kunanbayev (1845-1904), özbək ədəbiyyatının klassikləri Qafur Qulam, Xarəzm şairi Qütbü, Həməzə Həkimzadə, tatar xalqının mütəfəkkir şairi Qabdulla Tukay və digər nümayəndələri haqqında araşdırmalar aparması maraq kəsb edir.

Türkmən ədəbiyyatının nümayəndələrini tədqiq edən professor Pənah Xəlilovun onların yaradıcılıqları ilə Azərbaycan ədiblərinin yaradıcılıqları arasında oxşarlıq tapması da diqqətdən yayınmır. Məsələn, XIX-XX əsrlər görkəmli türkmən ədiblərindən olan Sayadnazar Seydi lirikasının “gümrahlığına, igidlik və qəhrəmanlıq motivlərinə görə” Şah İsmayıl Xətai lirikasını xatırlatması Pənah Xəlilov tərəfindən vurğulanır. Ədib XIX əsr görkəmli türkmən şairlərindən olan Xoca Seyrinin yaradıcılığı ilə Molla Vəli Vidadinin yaradıcılığı arasında oxşarlığa toxunur: “Xoca Seydi Azərbaycan şairi Vidadi kimi dünya malına tamahsız, axirət günü qarşısında mənəvi paklıq haqqında düşünən dindar və itaətkar sənətkardır”.

XIX əsr türkmən satirik şeirinin banisi sayılan Məmmədveli Kəminənin yaradıcılığı ilə Molla Pənah Vaqifiin yaradıcılığı arasında oxşarlıq axtarılması, həmçinin də Qasım bəy Zakirin

satiraları ilə müqayisə edilməsi maraq kəsb edir. Belə ki, bədii yaradıcılığı əlyazma şəklində deyil, ağızlardan toplanaraq Azərbaycan ictimaiyyətinə çatdırılmış Molla Pənah Vaqif yaradıcılığının tədqiqi maraq kəsb edir. Pənah Xəlilov türkmən və Azərbaycan ədəbiyyatını bu iki nümayəndəsi arasında paralellik aparaq qeyd edir ki, “Yoxsullar iztirablarını əks etdirən şeirlərinə və aşiqanə lirikasına görə M.P.Vaqifin poeziyasını xatırladan Kəminənin satiraları Qasım bəy Zakirin satirasına uyğun gəlir”.

Pənah Xəlilov İmadəddin Nəsiminin, Məhəmməd Füzulinin təsirinin türkmən ədəbiyyatında məhəbbət lirikasının mahir ustadı Molla Nəpəsin yaradıcılığına təsir məqamlarına da işıq salır. Professor Pənah Xəlilov Molla Nəpəsin yaradıcılığına təsir etmiş azərbaycanlı şairlərin bədii nümunələrini konkret şəkildə göstərir: “Nəsiminin “Susadım vəslinə, ey çeşmeyi-heyvan, bərü gəl!” mətləli qəzəlinin təsirini Molla Nəpəsin “Sənə düşdü nəzərim, sevgili canan, bəri gəl” misrası ilə başlanan müəmməsində, Füzulinin “Vay, yüz min vay kim, dildardən ayrılmışam” mətləli müxəmməsinin təsirini Molla Nəpəsin “Neyləyim, vahəsrətə, dildardan ayrılmışam” müxəmməsində görmək mümkündür”.

XVIII-XIX əsrlər türkmən ədəbiyyatının nümayəndələri olan Məhtimqulu Fəraqi, Məmmədveli Kəminənin və digər ədiblərin yaradıcılıqları da Pənah Xəlilovun tədqiqatlarının predmetinə çevrilir.

Məxdumqulu Fəraqi (Magtymguly Pyragy) yaradıcılığı Pənah Xəlilovun tədqiqatlarının əsas mövzusu olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Məxdumqulu türkmən xalqının milli şüurunun formalaşmasında önəmli rol oynamış, ən əsası isə onun yaradıcılığında ümumtürk dəyərlərinin təbliğinə geniş yer ayırmışdır. Onun yaradıcılığında bu iki istiqamət bir-birinə qarşı ziddiyyət təşkil etmir, harmonik şəkildə özünü büruzə verir.

Xalq ruhunun tərcümanına çevrilmiş Məxdumqulu Fəraqi türkmən milli şüurunun və türkmən dövlətçiliyinin ideoloji əsaslarının formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. O, türkmən birliyi ideyasını və türkmənlərə ortaq milli şüur aşıl原因an fikirləri şeirlərinin əsas məğzində çevirməyi bacarmışdır. Türkmən tayfalarını birliyə çağırış, xalqını azad görmək istəyi, daxili çəkişmələrə son qoyub, doğma yurdunu düşmən tapdağı altına düşməyə qoymamaq şairin yaradıcılığının əsas leytmotivinə çevrilmişdir. Ədibin yaradıcılığında tayfa və nəsillər arasında ədavətlər dövrünün haqsızlıq və ədalətsizliyi öz əksini tapmışdır.

Türkmən ədəbiyyatının klassik dövrü hesab edilən XVII-XVIII əsrlərdə türk ədəbiyyatında olduğu kimi, divan ədəbiyyatı ilə aşiq yaradıcılığı qovuşaraq yeni mərhələyə qədəm qoyur. Məhz yazılı ədəbiyyatla şifahi ədəbiyyatı yaradıcılığında sintez etmiş böyük şair bu mərhələnin layiqli sənətkarlarından olmuşdur. Məxdumqulu ümumtürk folklorunu mənimsəyən şair-aşığa çevrilmişdir. Məxdumqulu kitab dilindən uzaqlaşaraq türkmən xalqının dilinə yaxın dildə yazıb yaratmağa başlayır. Pənah Xəlilovun vurğuladığı kimi “Məxdumqulunun həm lirik-aşiqanə, həm də ictimai-siyasi məsələlərə həsr olunmuş şeirləri öz qidasını türkmən folklorundan almışdır”.

Məxdumqulu yaradıcılığı ilə məhdud kanonlar çərçivəsində inkişaf edən türkmən poeziyasının özündən sonrakı tərəqqisinə və ənənəvi formaları yeni məzmunla zənginləşdirərək onun inkişafına təkan vermişdir. Belə ki, o, xalq şeiri ilə klassik şeir ənənələrini yaradıcılığında birləşdirməyi uğurla həyata keçirmişdir. Yaradıcılığında realizmə meyl etməsi ilə türkmən poeziyasının təkamülünə təsir etmişdir. Məxdumqulu poeziyasında janr yenilənməsi əsasən saray ədəbiyyatına xas ərəb və fars poeziya janrlarından xalq ədəbiyyatı janrlarının elementlərinin nüfuz etdirilməsində özünü büruzə verdi. Türk ənənəvi janrlarını ədəbiyyata qaytaran Məxdumqulu müasir türkmən poeziyasının janr sisteminin əsasını qoymuş oldu. O, dastan, nağıl, epos, laylalar kimi şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarına geniş müraciət edir.

Həyat gerçəkliyini realist təsvir edən Məxdumqulun yaradıcılığı XIX əsrin türkmən maarifçiliyinin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Şairin yaradıcılığında Qərb mədəniyyətinə xas humanist görüşləri türkmən (türk) ənənələri ilə birləşdirən ictimai-siyasi məzmunlu və fəlsəfi-didaktik əsərlər də yer tutur. Məxdumqulu poeziyasında “insan gözəlliyinin və ailə münasibətlərinin real inikası əsas yer” tutması Pənah Xəlilov tərəfindən vurğulanır.

Pənah Xəlilovun tatar xalqının mütəfəkkiri Qabdulla Tukayın yaradıcılığını araşdırmalarının obyektinə çevirir. Tədqiqatçı Töhfə Talıbovanın vurğuladığı kimi, “Tanınmış

tənqidçi və tərcüməçi alim Pənah Xəlilov Qabdulla Tukayın ədəbi yaradıcılığı haqqında Azərbaycanda ilk dəfə tədqiqat aparmış ədəbiyyatşünasdır”. Pənah Xəlilov şair Qabdulla Tukayın yaradıcılığını tədqiq edərkən, əənənəsinə sadıq qalaraq Azərbaycan ədəbi mühiti və onun nümayəndələri fonunda təqdim edir. “Tukay da Sabir kimi 1905-ci il inqilabından sonra böyük bir istedad kimi parlamışdır” fikrini əsas tutaraq Qabdulla Tukay yaradıcılığını Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığı fonunda açıqlayır: “Onun (Qabdulla Tukay-S.Ş.) yaradıcılığına “Molla Nəsrəddin” jurnalının və M.Ə.Sabirin satiralarının da xeyirxah təsiri olmuşdur. Tukay 1906-1913-cü illər arasında zəngin satirik irs yaradır, tatar ədəbiyyatına dərin ictimai motivlər, inqilabi-demokratik ideyalar gətirir”.

Pənah Xəlilovun müasir Qazax yazılı ədəbiyyatının banisi, mədəni islahatçı kimi qəbul edilən, şair, yazıçı, bəstəkar, ictimai xadim Abay Kunanbayev (Kunanbay-ı) haqqında apardığı araşdırmalar xüsusi maraq doğurur. Maariflənməmiş liberal islam əsasında rus və Avropa mədəniyyətini təbliğ etmiş Abay Kunanbayevin bədii irsi 170 şeir, 3 poema, 45 nəsihəti özündə birləşdirən nəsr əsəri, 56 tərcümə əsəri və 20 yaxın musiqi bəstəsindən ibarətdir. Onun yaradıcılığı millətinin ictimai-siyasi proseslərini özündə əks etdirir.

Akademik İsa Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi “Abay Kunanbayev indiyədək ədəbiyyatşünaslıq əsərlərində qeyd edildiyi kimi, heç də tənqidi realizmin yox, qazax ədəbiyyatındakı maarifçi realizmin görkəmli nümayəndəsi və əsas yaradıcılarından biridir”.

Abay Kunanbayevin nəsrindən bəhs edərkən, ilk növbədə, ictimaiyyətə ilk dəfə 1918-ci ildə “Abay” jurnalının səhifələrində çətdirilmiş “Kəpə cəz” əsəri maraq doğurur. Çünki, Abay Kunanbayevin qazax folkloru, poeziyasıyla sıx bağlı olan əsərinin əsas problematikası qazaxların tarixi problemlərinə işıq salmaqla yanaşı, din və mənəviyyat, dövlət və qanun, milli tərbiyə və dünyagörüşü də əks etdirir. Bu baxımdan da, Pənah Xəlilov Abay Kunanbayevi Qazax realist ədəbiyyatının banisi hesab edirik, onu “...əsli maarifçi kimi xalqı ayılmağa, gəncliyi elm-maarifə çağırmış, xalqın iqtisadi və mədəni geriliyini ona göstərmiş” ədib kimi təqdim etməsində haqlıdır.

Özbək ədəbiyyatının klassiklərindən olan akademik, Özbəkistanın xalq şairi Qafur Qulamin (1903-1966) yaradıcılıq yolu, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqələri haqqında professor Pənah Xəlilovun tədqiqatının obyektinə çevrilməsi alimin hərtərəfli fəaliyyətini əks etdirir. Özbək, fars-tacik klassiklərinin yaradıcılığına dərinləndirən bələd olmasını özü valideynlərinə olan minnətdarlığında təsdiq edir. Bu fikir X.Kor-Oğlunun kitabında əksinin tapır: “Mən öz mütləmə, biliklər əldə etdiyimə görə əvvəlcə atama, sonra isə anama borcluyam”.

Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin təkamülündə əvəzsiz xidmətləri olmuş Pənah Xəlilov akademik, şair Qafur Qulamin yaradıcılığını özünəməxsus dəyərləndirərək vurğulamışdır ki, “Qafur Qulam hadisənin mahiyyətini açmağı, ona mənə verməyi, təəssürat və düşüncələrini ön plana çəkməyi sevir. Onun lirikasında konkret təsvirdən qüvvətli rəssam adlamaq, keçmiş və gələcək haqqında mühakimə yürütmək, müqayisə etmək, ictimai məzmun daşıyan məsələlərdən öz şəxsi həyəcanlarına, öz tərcümeyi-halına, bəzən əksinə, fərdi-intim hiss və həyəcanlardan böyük ictimai ümumiləşdirmələrə meyil qüvvətlidir”.

Türk xalqları ədəbiyyatının mahir bilicisi olmuş Pənah Xəlilov həmkarının poetik yaradıcılığında istifadə etdiyi özünəməxsusluğun sirlərinə aydınlıq gətirir: “Qafur Qulamin hər şeirində tamamlanmamış bir poetik fikir vardır və müəllif əlvan təsvir vasitələrindən, priyomlardan həmin fikri vermək üçün istifadə edir”.

Professor Pənah Xəlilov Özbəkistan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü (1943) Qafur Qulamin yaradıcılığını Azərbaycan söz xiridarlarının yaradıcılığı ilə müqayisəli şəkildə təqdim edir. Bu müqayisə Azərbaycanın sevimli şairi Səməd Vurğun arasında aparılması, hər iki şairin bir-biriləri ilə dostluq əlaqəsində olmasından da irəli gəlir: “Qafur Qulam Azərbaycan şeirinin qartal Səməd Vurğun sənətinin cazibə qüvvəsinə heyran olub ona pərəstiş etməkdən başqa, eyni zamanda, Səməd Vurğunun taleyində öz taleyinə uyğunluq görür, onunla doğmalaşırdı.

Əbədiyyatşünaslığımız indi bu iki sənətkarın görüşlərini, onların məktublaşması, yaxud bir-birinin surətini yaratmaq təşəbbüsünü qeydə almaq, biblioqrafik məlumat verməklə kifayətlənə bilməz, onları bağlayan mənəvi tellərə toxunmaq, onları qovuşduran amilləri açmaq lazımdır”.

Özbək ədəbiyyatının klassiklərinə daha çox diqqət yetirməyə nail olmuş professor Pənah Xəlilovun diqqətindən Xarəzm şairi Qütbü və onun yaradıcılığı da yayınmamışdır. Ədib Qütbün “Xosrov və Şirin” əsəri və onun tərcüməsi haqqında müxtəlif fikirlərin olmasına münasibət bildirməklə yanaşı, Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” mənzum romanı ilə müqayisəli şəkildə təqdim etmişdir. İlk növbədə, hər iki ədibin qələmə aldıkları eyniadlı əsərin müxtəlif dillərdə yazılması diqqəti cəlb edir. Bəllidir ki, Qütbün “Xosrov və Şirin”i türk dilində, Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirini”i fars dilində qələmə alınıb. Pənah Xəlilov bir çox həmkarları kimi Qütbün əsərinin Nizamiyə nəzirə yazması kimi qəbul edir. Məsələn, belə bir fikirlə Ə.H.Nəcib də razılaşmışdır: “Qütbün türkdilli “Xosrov və Şirin”i ilə Nizaminin fars dilində yazdığı əsəri fəsillərin sərlövhələrinə görə deyil, mənzum romanın bütün poetik məzmununu əsasında daha təfəssilatlı şəkildə tutuşduranda, onun məğzinin və süjet inkişafının fars orijinalında qaldığı aydın görünür, lakin tərcümə prosesində o qədər dəyişiklik edilmişdir ki, roman faktiki olaraq yeni zəmində “nəzirəyə çevrilmiş, yəni Nizami romanına cavaba çevrilmişdir”. Pənah Xəlilov Qütbü və Nizami Gəncəvinin qələmə aldıkları əsərləri arasındakı oxşarlığı qəti şəkildə nəzirə olması kimi dəyərləndirir: “...Orijinalın quruluşu, süjeti dəyişikliyə uğramır, əsərin fəsillərinin adı qismən dəyişsə də, fəslin məzmununu eyni ilə saxlanır, surətlərə təzə traktovka verilmir, orijinalın hər beyti yaradıcı tərcüməçi hünəri ilə fəhm olunur və ruhən, hətta vəzninə görə də orijinala tam uyğun gəlir, o zaman tərcümənin versiya, nəzirə adlandırılması üçün əsas qalmır”.

Pənah Xəlilovun xalqının milli oyanışında xidməti olmuş özbək maarifçi-ədibi Həmzə Həkimzadənin yaradıcılığını “Həmzə Həkimzadə və Azərbaycan ədəbiyyatı” məqaləsində araşdırması iki xalq arasındakı ədəbi əlaqələrin təkamülünə şərait yaradır. Şair, dramaturq, ədəbiyyatşünas, bəstəkar və ictimai xadim Həmzə Həkimzadəni (1889-1929) Azərbaycan ictimaiyyətinə təqdim edən Pənah Xəlilov ənənəsinə sadıq qalaraq, Azərbaycan ədibləri ilə müqayisəli şəkildə təqdim edir. Məsələn, “Ağ gül”, “Sarı gül”, “Yaşıl gül”, “Qızıl gül”, “Oxu kitabı”, “Qıraət kitabı”, “Yeni ədəbiyyat” və s. kitabların müəllifi olan Həmzə Həkimzadəni Cəfər Cabbarlı ilə müqayisə etməyə belə çəkinmir: “Həmzə Həkimzadənin Cəfər Cabbarlı sənətinə üz tutması yalnız şəxsi rəğbətdən, bir-birini xoşlamaqdan irəli gəlməyib. C.Cabbarlı dramaturgiyası onun gözündə özününküləşib: o, C.Cabbarlı sənətində Azərbaycan həyat tərzini ilə yanaşı, özbək həyatını da görüb”.

Slavyan xalqları ədəbiyyatının tədqiqi

Professor Pənah Xəlilov Slavyan xalqları ədəbiyyatını araşdırmalarının predmetinə çevirmiş, nümayəndələri haqqında elmi nəticələrini səsləndirmişdir. Ədibin dil və etnik cəhətdən eyni kökdən olan slavyan xalqlarının mənşəyinin eyni olmasına toxunaraq, Ukrayna ədəbiyyatına, onun görkəmli simalarının bədii yaradıcılığına münasibət bildirməsi ilə diqqəti cəlb edir. Ukrayna ədəbiyyatında “realizmin möhkəmlənməsinə kömək” etmiş İ.P.Kotlyarevskinin (1769-1838) “Eneida” adlı poemasında “məişət pozğunluğunu, təhkimçiliyin müsibətlərini...”, “Natalka-poltavka” pyesində “həyatı hadisələri daha real boyalarla əks” etdirməsini vurğulaması və s. bu kimi amillə toxunur. Q.F.Kvitka-Osnovyanenkonun (1778-1843) nəsr və dram yaradıcılığına toxunur, yazarın “gülüşə, istehzaya” əl ataraq, hekayələrində, komediyalarında təqdim etdiyi mülkədar, məmuar obrazlarını “kəskin şəkildə tənqid etməsinə” aydınlıq gətirir.

Pənah Xəlilovun yaradıcılığında Ukrayna ədəbiyyatının inkişafında xidməti olan, öz xalqının taleyini dərinlən düşünən mütəfəkkir bir vətənpərvər” oğlu olan Taras Şevçenkonun yaradıcılığının geniş tədqiq edilməsi diqqətdən yayınmır. Taras Şevçenkonun bədii yaradıcılığını yüksək dəyərləndirən Pənah Xəlilov onu “yeni inqilabi-demokratik ədəbiyyatın banisi” hesab edir.

N.A.Dobrolyubovun “əsli xalq şairi” adlandırdığı T.Şevçenkonun ədəbiyyatda tutduğu mövqeyi işıqlandıran Pənah Xəlilov qeyd edir ki, “T.Şevçenko, yalnız özünün məfkurəvi istiqaməti nöqtəyi-nəzərindən deyil, yaradıcılığının xəlqiliyi, realizminin dərinliyi, poetik

sənətkarlığının qüdrəti, dil mədəniyyəti, əsərlərin janr müxtəlifliyi, mövzu genişliyi və əhatəliyi cəhətdən də öz sələflərindən müqayisəyə gəlməyəcək dərəcədə yüksəyə qalxdı”.

Pənah Xəlilov T.Şevçenkonun 1840-cı ildə nəşr edilmiş “Kobzar” adlı şeirlər məcmuəsinin mahiyyətini də açıqlayaraq vurğulayır ki, “Kobzar” adlı şeirlər məcmuəsi məhz “yeni Ukrayna ədəbiyyatının təməl daşı olur”. Pənah Xəlilov şairin “Qaydamaklar” poemasının konkret şəkildə şairin “inqilabi görüşlərini parlaq şəkildə açıb” göstəməsini və ədibin “öz xalqının mübariz keçmişinə nə qədər dərin rəğbət bəslədiyini” də əks etdirməsini göstərir.

Professor Pənah Xəlilov Taras Şevçenkonun qələmə aldığı əsərləri xarakterinə görə iki qismə ayırması şairin yaradıcılığına dərin bələd olmasından irəli gəlir. Pənah Xəlilovun özünəməxsus şəkildə təqdim edilən bu bölgü şairin bədii yaradıcılığını əks etdirir: “1) Təhkimçiliyi tənqid edən, təhkimçi kəndlilərin və qadınların qul həyatına etiraz motivləri ifadə edən əsərlər; 2) Mütləqiyyəti, istibdadı tənqidə tutan və milli azadlıq ideyalarını təbliğ edən əsərlər”. Pənah Xəlilovun Ukrayna şairinin yaradıcılığını belə təqdim etməsində şairin dövrünün ağır bəlası olan təhkimçiliyi tənqid etməsi, bu ruhda əsərlər yaratması və xalqını azadlığı çağırış etməsini əks etdirir.

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, Pənah Xəlilovun “Taras Şevçenko” adlı tədqiqatı 1961-ci ildə işıq üzü görməsinə baxmayaraq, bu gün də əhəmiyyətini saxlamaqda, ədibin yaradıcılığı, əsərlərinin geniş təhlilini verə bilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Tərcüməçilik fəaliyyəti

Qeyd etmək lazımdır ki, filologiya sahəsində geniş və çoxşaxəli fəaliyyəti ilə adını ədəbiyyatşünaslığımızın tarixinə yazdırmış Pənah Xəlilov ədəbiyyatşünas, pedaqoq kimi kimi həm də tərcüməçiliklə məşğul olmuşdur. Professor Pənah Xəlilov başqa xalqların ədəbiyyatına məxsus olan bədii nümunələri, əsərləri ana dilimizə tərcümə edərək azərbaycanlı oxuculara çatdırır. Pənah Xəlilov həm də tərcüməçilik sənətinin nəzəri problemləri haqqında fikirlərini də təqdim edir. “Tərcümə sayəsində bir milli ədəbiyyatın nailiyyəti başqa qardaş xalqların da mənəvi sərvətinə çevrilir” fikrində haqlı olan Pənah Xəlilov həm də tərcümənin qarşılıqlı ədəbi əlaqə və təsirin formalarından biri kimi milli ədəbiyyatları zənginləşdirə bilməsi amilinə də toxunur. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və xalqının qarşısında müstəsna xidmətləri olan Pənah Xəlilovun tərcümə sənətinin incəliyinə vara bilməsi və “tərcümə vasitəsilə bir ədəbiyyatın ənənəsi başqasına keçir, yazıçının navotorluğu başqa milli zəmində əks-səda verir” fikri ilə də tərcümə nümunələrinin artıq tərcümə olunduğu ədəbiyyatın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməsini göstərir.

İstər Azərbaycan ədəbiyyatını, istər SSRİ xalqlarının ədəbiyyatını, istərsə də türkdillil xalqların ədəbiyyatını professional şəkildə incələmiş Pənah Xəlilov türkmən xalq nağılı “Yarıqulağın nağılı”, özbək xalq nağılı “Üç qardaş”, qazax xalq nağılı “Dombra nə dedi?”, tacik xalq nağılı, “Ərik çəyirdəyi”, gürcü xalq nağılı “Ağıllı qız”, ukrayna xalq nağılı “Dabbağ Kiril”, latış xalq nağılı “İki Peteris”, eston xalq nağılı “Şehirli dəyirman” və s. nağılları ana dilimizə çevirmişdir.

Ədəbiyyat

Əlizadə Samət. “Kitab” haqqında təzə söz // Xəlilov Pənah. “Kitabi-Dədə Qorqud” İntibah abidəsi. Bakı, Gənclik, 1993. 176 səh.

Həbibbəyli İsa. Böyük qazax mütəfəkkiri Abay və Azərbaycan. 525-ci qəzet. № 66. 11 iyul, 2020-ci il. səh. 14-15. <https://www.medeniyyet.az/page/news/20036/-Taninmis-ozbek-maarifciedibi-.html>

Xəlilov Pənah. “Əli və Nino” problemləri. Bakı, Nurlan, 2000. 34 səh.

Xəlilov Pənah. “Əli və nino” Yusif Vəzir Cəmənzəminlinindir. “Ədəbiyyat qəzeti”, 26 aprel, 1996.

Xəlilov Pənah. “Kitabi-Dədə Qorqud” İntibah abidəsi. Bakı, Gənclik, 1993. 176 səh.

Xəlilov Pənah. Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrindən. Bakı, 05 iyun 1979-cu il.

Xəlilov Pənah. Elin əziz günləri. Ədəbiyyat qəzeti. 19 mart, 2010-cu il.

Xəlilov Pənah. Əhməd Yəsəvi. Bakı, Azərənəşr, 1997. 43 səh.

Xəlilov Pənah. Füzuli irsinə sevgi - vəfa // Ədəbiyyat qəzeti. 26 noyabr, 2010-cu il.

Xəlilov Pənah. Füzuli irsinə sevgi - vəfa // <https://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2010/noyabr/143140.htm>

- Xəlilov Pənah. Qabdulla Tukay (vəfatının 40 illiyi). "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, № 12 (697). 18 aprel, 1953-cü il.*
- Xəlilov Pənah. Qabdulla Tukay (vəfatının 40 illiyi). Qabdulla Tukay Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında (məqalələr toplusu). Bakı, Elm və təhsil, 2012, 288 səh. səh.20-23.*
- Xəlilov Pənah. Məzmun və forma vəhdəti. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1963. 216 səh.*
- Xəlilov Pənah. Müqəddimə. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1963. 216 səh. səh. 4-15.*
- Xəlilov Pənah. Nəsrimizin üfüqləri (məqalələr). Bakı, Yazıçı, 1982. 184 səh.*
- Xəlilov Pənah. Nizaminin "Xosrov və Şirin"-i Qərb tərcüməsində. Nizami Gəncəvi və SSRİ xalqları ədəbiyyatı. Bakı, Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1986.*
- Xəlilov Pənah. Sözüün qıssası // Şəhriyar. Heydər babaya salam. B., Azər nəşr. 1980. 80 səh.*
- Xəlilov Pənah. SSRİ xalqları ədəbiyyatı. I hissə. Ali məktəblərin filoloji fakültəsi üçün dərslik. Yenidən işlənmiş ikinci nəşri. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1975. 416 səh.*
- Xəlilov Pənah. SSRİ xalqları ədəbiyyatı. II hissə. Ali məktəblərin filoloji fakültəsi üçün dərslik. Yenidən işlənmiş ikinci nəşri. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1977. 360 səh.*
- Xəlilov Pənah. Taras Şevçenko. I seriya, №7. Bakı, Birləşmiş nəşriyyat mətbəəsi, 1961. 28 səh.*
- Xəlilov Pənah. Türk xalqlarının və Şərqi slavyanların ədəbiyyatı. Birinci kitab. Yenidən işlənmiş III nəşri. Bakı, "Maarif", 1994, 432 s.*
- Xəlilov Pənah. Türkmən ədəbiyyatının klassiki (Məxtimqulunun anadan olmasının 125 illiyi münasibəti ilə). Görkəmli türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqinin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında. Bakı, Elm və təhsil, 2017. 312 səh.*
- Mir Cəlal, Xəlilov P.İ. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. II nəşr. Bakı, "Maarif", 1988, 280 səh.*
- SSRİ xalqları ədəbiyyatı müntəxəbatı. Tərtib edən: P.Xəlilov. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1956.*
- Şərifova Salidə. Əhməd Yəsəvinin bədii və fəlsəfi dini irsi haqqında. Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar" mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları (14-15 noyabr 2016). II hissə. Bakı, "Elm və təhsil", 2016. 464 səh. səh.271-281.*
- Şərifova Salidə. Məhtimqulu Fəraqi irsi Türkmən və ümumtürk dəyərlər qovşağında. Görkəmli Türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqinin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında (elmi – tədqiqi məqalələr). Bakı, "Elm və təhsil", 2017. 312 səh. səh.158-164.*
- Şərifova Salidə. Məxdumqulu Fəraqi irsi: Türkmən və ümumtürk dəyərlər qovşağında. Yeni Türkiyə (Türkmənistan özel sayısı). Yıl 29, Sayı 130. Mart-Nisan 2023. Türkiyə, Ankara, 2023. səh.352-355.*
- Şükürov Ağahüseyn. Azərbaycan-qazax ədəbi əlaqələrinin ümumtürk konteksti // İPƏK YOLU, No.1, 2023, səh.138-143.*
- Talıbova Təhfə. Qabdulla Tukay professor Pənah Xəlilovun tədqiqatlarında. Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, № 1. 2021. 116 səh. səh.27-31.*
- Кор-Оглы Х. Узбекская литература. Москва, «Высшая Школа», 1976. 302 стр.*